

Çin'in kuzeyinde Han sülalesi döneminde (İ.Ö. 206-İ.S. 220) yedi yüz yıl sürecek bir imparatorluk kuran Hsiung-nu'ların kimliği ve dili üzerine bugüne kadar 10 ayrı teori ileri sürülmüştür. (Doerfer 1973: 2-4). Bu teorilerin biri ve en çok yandaş bulanı Hsiung-nu'ların Türk soyundan oldukları ve arkaik bir Türkçe konuştukları yolundaki teoridir. Bu teoriyi kabul eden bilginlerin başlıcaları şunlardır: Abel-Remusat, Klaproth, Semenov, Ritter, Koskinen, Shiratori (1902), Pritsak (1954), Samolin (1956), Altheim (1954) ve Clauson (1962). Bunlardan Shiratori 21 yıl sonra Hsiung-nu'ların Moğol-Tunguz karışımı bir halk olduğunu savunmuştur. (Shiratori 1923).

Hsiung-nu'lara ilişkin dil malzemesi Çin kaynaklarında Çince yazı çevrimleriyle geçen Hsiung-nu sözcükleridir. Çoğu özel ad ya da ünvan olan ve anlamları bilinmeyen bu sözcüklerin toplam sayısı Pulleyblank'a göre 190'dır (1962: 240). Maenchen-Helfen ise Çin kaynaklarında geçen "yüzlerce Hsiung-nu sözcüğü"nden söz eder (1944-45: 224 ve devamı). İ.S. 4.yüzyıl başlarından kalma ve 10 Çince ideogramdan, yani 10 heceden oluşan ünlü "Hunca beyit" de bunlar arasında olmalıdır.

Çin ideogramları ile yazılmış olan Hsiung-nu sözcüklerini doğru olarak okuyup tanıyabilmek son derece

güçtür. Çünkü, bilindiği gibi, Çin yazısında, başka birçok eksiklikler arasında, /l/ ve /r/ ünsüzleri de ayırt edilemez, /ö/ ve /ü/ ünlüleri de bulunmaz. Bu nedenle, anlamları verilen 20 kadar Hsiung-nu sözcüğü ile 10 hecelik Hunca beyti okuyup yorumlamakta bilginler baştan beri büyük güçlükle karşılaşmışlar ve aynı sözcükleri çok farklı biçimde okumuşlardır. Burada bu tartışmalı Hsiung-nu sözcükleri ile 10 hecelik Hunca beyti yeniden ele alıp okumağa ve açıklamağa çalışacağız.

1. Hsiung-nu 撐犁 ç'en-gli < * t'eng-li = tāngri "gök; tanrı"

Çin kaynaklarındaki Hsiung-nu dil malzemesinin başında ç'eng-li ku-t'u şan-yü söz öbeği gelir. Ts'ien Han Şu' ya göre bu söz öbeği Hsiung-nu hanlarının ya da kağanlarının tam ünvanıdır. Bu öbekteki ç'eng-li sözcüğü "gök", ku-t'u da "oğul" anlamına gelir. Son şan-yü sözcüğü ise aynı kaynaktan (Bölüm 94 fol. 7r0) şöyle açıklanmıştır: "şan-yü 'geniş ve büyük' anlamında bir deyimdir".

Birinci sözcüğün Eski Türkçe "gök; tanrı" anlamındaki tāngri olduğu genellikle kabul edilmiştir. Yalnız Doerfer, tāñri sözcüğünün, içindeki -ñr- ünsüz öbeği nedeniyle, Türkçe olmayacağını ileri sürmüş ve sözcüğün bugün bazı Türk dillerinde art ünlülü olduğuna dikkat çekerek (Türkçe, Azeri tanrı, Türkmence tañri, Yakutça tañara, Çuvaşça turı) bunun özgün biçiminin ünlü uyumuna aykırı olarak *tañri olması gerektiği görüşünü ortaya atmıştır (1973:5).

Hemen belirtelim ki Eski Türkçede içinde /ñ/ ya da /k/ ünsüzlerinden biri bulunan ön ünlülü birçok sözcük Yakutçada bugün art ünlülüdür: ökü > Yak. oğus, iñäk > Yak. inax, sākiz > Yak. ağıs, sūñö:k > uñuox vb. gibi. Yakutçadaki bu artdamaksıllaşma örneklerine bakarak içinde /ñ/ ünsüzü bulunan tāñri sözcüğünün de bu Türk dilinde kurallı olarak tañara biçimini almış olduğunu söyleyebiliriz.

Çuvaşça turı biçimine gelince, bunda da Çuvaşçanın tarihsel gelişimine aykırı bir şey yoktur. İlk Türkçede kök hece ünlüsü /ä/ olan birçok sözcüğü bugün Çuvaşçada kurallı olarak /a/ ile buluyoruz: äk- > ak-, äkä "abla" > akka, älig "el" > Çuv. alı, al, ār > ar, äblän - > avlan-, vb. vb. gibi. İlk Türkçe tāñri sözcüğünün de bu genel gelişmeye uyarak, ayrıca ñ > ğ değişmesine de uğrayarak Çuvaşçada turı biçimini alması son derece doğaldır: tāñri > *tağrı > turı.

Türkçe, Azeri tanrı ve Türkmence tañri biçimlerine gelince, Oğuz gurubu Türk dillerindeki bu art ünlülü biçimler Türk-İslam ortamında genellikle tāñri adından sonra kullanılan Arapça ta'a:la: gibi art ünlülü sıfatların geriye doğru olan etkisi ile meydana gelmiş olabilirler: tāñri ta'a:la: > tañri ta'a:la: gibi.

İlk ve özgün anlamı "gökyüzü, sema" olan tāñri sözcüğü Eski Türkçe tāğrā "çepeçevre", tāğirmān "değirmen" sözcüklerinin kendisinden türediği *tāğir- "döndürmek, çevirmek, kuşatmak" eyleminin daha eski bir türü olan *tāñir- eyleminden -i eki ile türemiş bir ad olabilir: *tāñir-i (Yakutça tañara buradan) > ET tāñri. Söz içinde ñ//

g ses nöbetleşmesi için Eski Türkçe döneminden örneklerimiz vardır: *āñir*-// *āgir*- "eğirmek". *āñin* // *āgin* "omuz" vb. gibi.

Son olarak söziçi *-ñr-* ünsüz öbeğinin Türk dilinin ses bilimsel yapısına aykırı olmadığını da belirtmek isterim. Eski ve Orta Türkçede içinde bu ünsüz öbeği bulunan birçok sözcük vardır: MK *çırñra*- "çınılamak", *kırñrak* "et ve hamur kesmekte kullanılan satır", *koñragu* "çingirak", *ōñrā* "önde, doğuda" ,vb. gibi.

2. Hsiung-nu 狐塗 *ku-t'u* < **kuo-d'uo* = ET *kut* ya da *kut-ı* "hazret, hazretleri"

İkinci sözcük *ku-t'u*'ya gelince, Shiratori (1923:74) bunun Tunguzca "oğul" anlamındaki *guto* sözcüğü ile bir ve aynı olduğunu ileri sürmüştü, bu nedenle de ilk yazısından 21 yıl sonra görüş değiştirerek Hsiung-nu'ların Türk kökenli olmayıp Moğol-Tunguz karışımı bir halk olduğu tezini ortaya atmıştır.

F.W.K Müller ise *ku-t'u* sözcüğünü, Çin kaynaklarında verilen anlama bağlı kalmayarak, Uygurca *kut* "majeste" sözcüğü ile birleştirmiş ve *tāngri kut* deyiminin daha sonraki *idikut* (<**iduk kut* "kutsal majeste, hazret, hazretleri" gibi hanlar ve hükümdarlar için kullanılan bir deyim olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ona göre, *tāngri kut* söz öbeği "semavi" ya da "ilahi majeste" anlamına gelen bir deyimdir (1908: 56). Müller'in bu görüşü, başkaları arasında, Clauson tarafından da kabul edilmiştir. Clauson

bütün öbeği **teñri kutu davgu* biçiminde yorumlamış ve İngilizceye "his divine Majesty, the Yavgu", yani "ilahi majesteleri Yavgu" diye çevirmiştir (1962:115). Bu görüş ve yoruma biz de katılıyoruz. Çinliler kendi imparatorlarının ünvanı olan ve "Göğün oğlu, Tanrı'nın oğlu" anlamına gelen *T'ien-tzū* ünvanının (Eski Türkçe *tensi*) etkisi ile *ç'eng-li ku-t'u* ünvanındaki *ku-t'u* sözcüğünün doğal olarak "oğul" anlamında bir sözcük olduğunu sanmış olabilirler. Bu görüş gerçekten akla yakındır. Bu durumda *ku-t'u* sözcüğü ya yalnızca Hsiung-nu dilindeki **kut* sözcüğünün ya da buna 3.kişi iyelik eki eklenmiş **kut-ı* sözcüğünün Çince yazı çevrimi olabilir. *tāñri* sözcüğü sıfat değil ad olduğuna göre **Tāngri kut-ı Yabgu* "Yabgu hazretleri" Türk dili gramerine daha uygun bir söz öbeğidir. Eski Türkçe *kut* sözcüğü, bilindiği gibi, Uygurca metinlerde han ve hükümdarlara hitapta "hazret, majeste" anlamında kullanılırdı: *kang-ım kut-ı* "babam hazretleri" vb. gibi.

3. Hsiung-nu 單于 *šan-yü* < **dian-giwo* = **d'abgu*, **cabgu* = ET *yabgu*

Hsiung-nu *ç'eng-li ku-t'u šan-yü* söz öbeğindeki üçüncü sözcük araştırmacılarca genellikle Eski Türkçe *yabgu* ünvanı ile bir ve aynı sayılmıştır. Bu sözcük Çin kaynaklarında 翯侯 *hiep-ho* (<**giep-gu*) diye de yazılmıştır (Doerfer, TEMN IV:128) Buna göre, birinci yazım **cabgu*' yu ikinci yazım ise **yabgu*' yu yansıtır. Bu sözcüğün başka bir yazımı da 葉護 *çe-hu'dur* (Doerfer, TEMN IV:130). Bu yazım da birinci yazım gibi /c/ ile

başlayan bir *cebgu ya da *cabgu biçimini yansıtmaktadır. Bu /c/li biçim sözcüğün Arap ve Fars kaynaklarındaki *cabgu*, *cebu*, *cibu* biçimlerine (Doerfer, TEMN IV:130-132) çok yakındır.

4. Hsiung-nu 匈奴 *king-lu* < **king-lak* Hsiung-nu'ların tören kılıcı" **kingrak*

Bu sözcük *Ts'ien Han Şu*'da İ.Ö 47 yılında Çin imparatoru ile Hsiung-nu'ların hükümdarı arasında aktedilen bir andlaşma dolayısıyla geçer. "Hsiung-nu'ların tören kılıcı" anlamındaki bu Hsiung-nu sözcüğünün gerçek karşılığını bulan Fredrich Hirth olmuştur. Hirth (1900:222) *king-lu* sözcüğünün Teleüt lehçesinde kullanılan *kingirak* "iki yüzlü bıçak" sözcüğü (Radloff, *Wörterbuch*, II,709) ve Doğu Türkistan Türkçesinde kullanılan *kingrak* "geniş yüzlü bıçak" sözcüğü (R. Shaw, *A Sketch of the Turk Language*, II,163) ile bir ve aynı olduğunu ileri sürmüştür. Modern Çince *king-lu*'nun Eski Çincedeki biçimi Karlgren'e göre **king-lak*'tır. Bu Eski Çince biçim Hirth'in görüşünü doğrulamaktadır. Teleütçe ve Yeni Uygurcadan başka Kırgızcada da "büyük bıçak" anlamında kullanılan *kingirak* sözcüğü Kaşgarlı'nın sözlüğünde de kayıtlıdır: *kingrak* "et ve hamur kesmekte kullanılan satır gibi büyük bir bıçak" (III,382). MK'daki *kingrak* sözcüğü daha eski ve birincil bir **kingirak* biçimine, yani bugün Teleütçe ve Kırgızcada yaşayan biçime gider. Bu sözcük, Clauson'un da haklı olarak işaret ettiği gibi, "eğri, kıvrık" anlamındaki *kingir* ile köktastır, daha doğrusu ondan türemiştir (EDPT:639). Bu etimolojiye göre sözcüğün ilk ve asıl anlamı "geniş yüzlü eğri bıçak ya da kılıç" olmalıdır.

Hirth'in bildirdiğine göre, Hsiung-nu diline ait bu *king-lu* = **kingirak* sözcüğü daha eski Çin kaynaklarında İ.Ö. 1022 yılına ait bir olay dolayısıyla de geçmekte imiş. Bunu dikkate alan Hirth, bu sözcüğü "yazıya geçmiş en eski Türkçe sözcük" saymıştır (*The Ancient History of China*, New York 1911,s. 67).

5. Hsiung-nu 匈奴 **yen-çi* ya da **yem-çi* "hükümdarının eşi, hatun" = ET *äbçi* "eş, zevce, hanım"

Çin kaynaklarında "han ya da hükümdarın eşi, zevcesi, hatun" anlamında olduğu bildirilen bu Hsiung-nu sözcüğünü Shiratori "eş, zevce, kadın" anlamındaki Uygurca *ävçi* ve Tatarca *ipçi* sözcükleri ile bir ve aynı saymıştır (1902:03). Gerçekten de *ävçi* sözcüğüne Uygurca metinlerde "kadın" anlamında rastlanır (*Heilkunde* II:2-65). Uygurca metinlerde sözcüğün *äpçi* biçimi de vardır: *bu ikägü... är äpçi bolmışlar* "Bu ikisi... karı koca (harf. koca karı) olmuşlar" (USp 73-3). Sözcük bu biçimiyle *Codex Cumanicus*'ta da geçer: *epçi* "Frau; Ehefrau" (KW:89). Bu sonuncu biçim bugünkü Türk dillerinde yaşamaktadır: Kırg. *epçi* "kadın", *epçi cak* "keçe evin kadınlar bölümü, haremlik", Hak. *ipçi* "kadın; eş, zevce", vb. gibi.

Hsiung-nu *yen-çi* = **ebçi* "hanın ya da hükümdarın eşi" sözcüğü, daha Eski Türkçe döneminde, ET *katun* "hanım ya da hükümdarın eşi, hatun" sözcüğünün bundan çok daha sonra geçirdiği anlam gelişmesine benzer

bir gelişmeye, yani anlam genişlemesine uğramış olmalıdır.

6. Hsiung-nu 塚 墓 *teu-lo* "mezar" = MK *toplu* ya da *tuplu* "mezar"

Shiratori Vambery'ye dayanarak bu sözcüğün, Türkçeden *sir* [şir] biçiminde Macarcaya geçmiş aynı anlamdaki *çiir* (oku *çir*) sözcüğü ile bir ve aynı olabileceğini ileri sürmüştür (1902:03). Bu birleştirme seslik nedenlerle kabul edilmez.

Hisiung-nu dilinde "mezar" anlamında olan bu sözcük bence MK'da aynı anlamdaki *toplu*, *tuplu* sözcüğü ile karşılaştırılabilir.

Clauson *toplu* okuduğu bu sözcüğün söylenişini belirleyecek bir etimolojisi olmadığını söylüyor (EDPT:439). Gerçekten bu sözcük, aynı anlamdaki Eski Türkçe *sin* (< Çince *tsin*) sözcüğü gibi, çok eski bir alıntı olabilir. Daha sonra Çince'den Eski Türkçeye geçen *sin* sözcüğü, tıpkı çok sonra Arapçadan geçen *mezar* sözcüğünün *sin*'i unutturmuş olması gibi, **toplu* ya da **tuplu* sözcüğünü unutturmuş olmalıdır.

7. Hsiung-nu 鐵 伐 *tieh-fah* "demir" < **tiet-bat*, **tieba* = **tebār* = ET *tamir*

Doerfer, "demir" anlamındaki bu Hsiung-nu

sözcüğünün Pulleyblank'ın ileri sürmüş olduğu gibi, Eski Ketçe olabileceğini, çünkü bu sözcüğün bugünkü Ket lehçelerinde *t'ip*, *t'ep* biçimlerinde var olduğunu, Ligeti'ye dayanarak, ileri sürmüştür (1973:7). Ben burada "demir" anlamındaki Hsiung-nu *t'ieh-fah* sözcüğünün ET *tāmīr* sözcüğü ile de pekala karşılaştırılabileceğini ileri süreceğim. Bilindiği gibi, ET *tāmīr* sözcüğü bugünkü bazı Türk dil ve lehçelerinde /b/ ile söylenir: Şor, Lebed *tābir*, Sagay *tebir* (Radloff, *Wb.*, III:1122). Bu /b/ li biçimler ET *tāmīr*'den gelişmiş olabileceği gibi ondan daha eski ve birincil bir **tābir* biçiminden de geliyor olabilirler.

Hsiung-nu *t'ieh-fah* < **tiet-bat*, **tie-ba* birincil bir **tebār* ya da **tābār*'in yetersiz bir yazıçevrimi olabilir. Böyle bir birincil biçim Eski Türkçe *tāmīr* ya da **tāmīrā*'den pek farklı değildir.

8. Hsiung-nu 陣 院 *eu-ta* "gözetleme yeri, müstahkem mevki, pusu, siper". 韓 魯 梁 *wo-lu-to*, *ao-t'ot* "ordu karargahı" = ET *ordu*, *ordo* "karargah"

Shiratori'ye göre (1902:05) bu Hsiung-nu sözcüğünün anlamı konusunda Çin kaynakları farklı bilgiler vermektedir. Çinli bilgin Wei-Chao bu sözcüğü "sınırdaki gözetleme karakolu" olarak açıklar. Fuh-K'ien adındaki bilgine göre ise bu sözcüğün anlamı "Hsiung-nu'ların Çinliler için pusuya yattıkları yer"dir. T'suan-Wan adlı kaynak ise bunu "sınır devriyesi" diye açıklar.

Bu Hsiung-nu sözcüğü I. Ö. 2. yüzyıla aittir, Eski Türkçe *ordu*, *ordo* sözcüğü ise 8. yüzyıla. Doerfer her iki sözcük arasında uzun bir süre bulunduğu için, Ligeti'ye (1950) uyararak, bu sözcüğün Eski Türkçede Huncadan alıntı olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Bu sözcüğün dilden dile geçebilecek sözcüklerden biri olduğunu kanıtlamak için de *ordo*'nun Avrupa dillerine, bu arada Almancaya bile *Horde* biçiminde geçtiğine işaret etmiştir (1973:5).

Bütün bunlar doğru olabilir. Ancak, bu arada ET *ordu*, *ordo* sözcüğünün Türkçe bir etimolojisi bulunduğu da ileri sürülebilir. *Codex Cumanicus*'ta bir *or* sözcüğü vardır, anlamı da "kale hendeği, metris, siper, çukur'dur (KW:179). Bu sözcük bugün Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycada yaşamaktadır. MK'da "hububatı saklamak için kazılan çukur", *Kutadgu Bilig*'de de "zindan" anlamında geçen *oru* ya da *oro* sözcüğü de bununla köktaş olmalıdır. Bu sözcük de Türk dillerinde "in, yuva, yatak" anlamlarında yaşamaktadır: Şor *ora* "delik, kuyu", Hak. *ora* "bodrum, mahzen", vb.

MK'da "hükümdar karargahı" anlamındaki *ordu* sözcüğünden başka bir *ordu* sözcüğü daha vardır ki anlamı da "sıçan, köstebek gibi toprak altında yaşayan hayvanların yuvası"dır. Bu sözcük bugün Hakasçanın Sagay lehçesinde *orda*, Kırgızcada *ordo* ve Yakutçada *ordu*: biçiminde ve "in, yuva, yalak" anlamları ile yaşamaktadır. Yakutça *ordu* sözcüğü, mecazi olarak "sığınak, melce, barınak" anlamlarına da gelir. Räsänen *ordu* "hükümdar karargahı" sözcüğü ile "in, hayvan yuvası" anlamındaki *ordu*: sözcüğünü birleştirmiştir

(VEWT:364). Bence de Kaşgarlı Mahmut'un I. 124'te ayrı maddeler halinde verdiği bu iki *ordu* sözcüğü aslında bir ve aynıdır. Türkçe *ordu* sözcüğünün asıl anlamı "in, yuva, yeraltı sığınağı, barınak" olmalıdır. Bu sözcüğün CC'taki *or*, KB'deki *ordu* ve bugünkü Türk dillerindeki *ora* sözcükleri ile olan yapısal ve anlamsal ilgisi de açıktır. Şimdilik açık olmayan yalnızca *ordu* sözcüğünün ikinci hecesidir. Bu veriler karşısında denilebilir ki "karargah, hükümdar karargahı" anlamındaki *ordu* sözcüğü Eski Türkçede Huncadan ya da başka bir dilden alınma bir sözcük değil, Türkçe olarak açıklanabilen bir sözcüktür. Bugün *eu-ta*, *wo-lu-to*, *ao-t'ot* biçimlerinde okunan Hsiung-nu sözcüğü de büyük bir olasılıkla, **orta* ya da **orto* biçiminde bir sözcüğün Eski Çince yazı çevrimidir.

Hsiung-nu imparatorluğunun İ.S. 220'de yıkılışından hemen sonra, Kuzey Çin'de, şimdiki Şansi ilinin kuzeyinde, Çin Kaynaklarında T'o-pa ya da T'u-fa adıyla anılan göçebe bir kabile belirdi. Bu kabile önceleri büyük Hsien-pi konfederasyonunun bir bölüğünü oluştuyordu. Bu kabilenin lideri Li-wei 248'de daha önce bağımlı olduğu Mo-lu-hui ordusunun liderlerini öldürerek 200,000 okçudan oluşan bir göçebe boylar birliğinin başına geçti. Li-wei, 10 yıl sonra Çin'in kuzey sınır bölgesine yerleşti ve Ts'ao-Wei imparatorluğu ile yakın ilişki kurdu. T'o-pa'lar bu tarihten yarım yüzyıl sonra Çin imparatorluğunun yıkılışı ile sonuçlanan büyük "Barbarlar" hareketinin içinde bulunuyorlardı ve İ.S. 450 tarihinden 550'ye kadar bütün Kuzey Çin'e egemen oldular (Boodberg 1936:167-168).

Çin kaynaklarında T'o-pa ya da T'u-fa adıyla anılan bu kavmin kimliği ne idi, daha doğrusu bu kavim nasıl bir "Barbar dili" konuşuyordu? Bu sorunun yanıtı Çin kaynaklarında bulunan T'o-pa dil malzemesinde yatar.

T'o-pa'ların diline ilişkin bilgilerimiz başlıca *Wei Şu*'da ve Güney Çin tarihlerinin ikisinde, F 95 ile G 57'de bulunan T'o-pa ünvanları ile özel adlardan kaynaklanır. Bazı T'o-pa ünvanları ile özel adlardan kaynaklanır. Bazı T'o-pa özel adları önce Kurakichi Shiratori (1902:015-018), Paul Pelliot (*JA* ve *TP* dergilerinin türlü sayılarındaki küçük notlar) ve Peter A. Boodberg ("The Language of the T'opa Wei", *HJAS*, 1, 1939, 167-185) tarafından araştırılmış, daha sonra da Louis Bazin T'o-pa'lara ilişkin bütün özel ad ve ünvanları tanımlamaya çalışan bir araştırma yayımlamıştır: "Recherches sur les parlers t'o-pa", *T'oung pao*, XXXIX (Leiden 1950).

Burada bu araştırmaların ışığında, şüpheli olanlar şimdilik bir yana bırakılarak, yalnızca Türkçe olduğu kanıtlanabilen T'o-pa sözcükleri üzerinde durulacaktır.

1. *k'o-po-çên* 可薄眞 <*k'â-. *pâk-çin* "kapı muhafızı, kapıcı" = T'o-pa **kapagçin* = ET *kapagçı* ay. (Boodberg 1936:170)

Bu T'o-pa sözcüğünün ikinci hecesi 博 *b'âk* bu birleştirme için bir güçlük yaratmaz, çünkü aynı sözcük F 95'te T'o-pa prensi Yü'nün ünvanı olarak **k'â-pâk-çin* biçiminde de geçer.

"Kapı" sözcüğünün Eski Türkçe biçimleri şunlardır: Orhon Türkçesi *k(a)p(ı)g* ya da *k(a)p(a)g*, Uygurca *kapıg*, *kapag*, Mani metinleri *kapag*. Bu iki biçimden en eski ve birincil olanı *kapag*'dır. Bunun böyle olduğu sözcüğün

çıktığı **kap-* "kapamak" eyleminin Moğolca karşılığı-ğının *kağa-* olmasından da anlaşılır. Moğolca *kağa-* eylemi, Altay dilleri kuramına göre, daha eski bir **kapa-* biçiminden gelişmiştir. Eylem sonundaki /a/ ünlüsünün ilk Türkçe döneminde kurallı olarak düşmesi sonucu eylem Türkçede **kap-* biçimini almış, fakat bundan -g eki ile türeyen **kapag* sözcüğünde bu /a/ kendini bir süre korumuş, daha sonra zayıflayarak daralmış ve /ı/ya değişmiştir. Moğolcada "kapı" anlamındaki sözcük *kağa-* eyleminden -*lga* eki ile türemiş *kağalga*'dır. Sözcüğün T'o-pa dilindeki biçimi **k'a-pak* bunun Moğolca değil, Türkçe olduğunu açıkça göstermektedir.

2. *pi-tê-çên* 比德眞 <**pyi* (ya da *b'yi-*)-*tik-çin* "yazıcı" = T'o-pa **bitigçin* = ET *bitigçi* ay. (Boodberg 1936:170)

Bu eşitleme de, yukarıdaki eşitleme gibi, Pelliot'nundur. Eşitleme herhangi bir yoruma gereksinim göstermeyecek kadar açıktır.

Boodberg'in bu T'o-pa sözcüğünü **bitäkçin* ya da **pitäkçin* biçiminde kurması ve bunu Türkçe-Moğolca ortak bir sözcük sayması doğru değildir (1936:170). Bu sözcük **bitigçin* biçiminde kurulmalıdır; çünkü Türkçe *bitig* (< ET *biti-g*) sözcüğünün ikinci hece ünlüsü de /i/ dir. Ayrıca sözcüğün Moğolca olmadığı ikinci hece başındaki *ti/* ses öbeğinden bellidir. Moğolca olsaydı bu /ti/ değil, /çi/ olurdu. Zaten Moğolca *biçig* sözcüğünün aslı da Türkçe

ri için sözcük bu dilde *biçig* biçimini almıştır. Ayrıca, "yazıcı" anlamındaki Moğolca sözcük **biçigçi* değil, fakat -*geçi* eki ile *biçigeçi*dir.

3. *hsien-çên* 咸眞 < **ğam-çin* "atlı postacı, ulak" = T'o-pa **d'amçin*, **camçin* = Çağ. Osm. *yamçı* ay.

Bu sözcük "posta istasyonu" anlamındaki *yam* sözcüğünden Türkçe -*çı* eki ile türetilmiştir. Türkçe *yam* sözcüğünün aslı da "posta istasyonu, posta atı, posta hizmeti" anlamındaki Çince 站 *cam* ya da *gyam* sözcüğüdür. (Doerfer, TMEN IV:110). Uygurcada, *yam* biçiminde kullanılan sözcük Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir: *cam* "yol, tarık". Çok eski bir tarihte Türkçeye geçtiği anlaşılan bu sözcük daha sonra Türkçeden Rusçaya da geçmiş ve buna Rusça -*şçik* eki eklenerek *yamşçik* "arabacı" sözcüğü de yaratılmıştır (Doerfer, TMEN IV:120). *yam* sözcüğü Türkçeden Rusçaya da geçmiş olduğundan modern Türk dillerinde de (Tatarca, Özbekçe vb.) kullanılan bu sözcüğün öz bir sözcük mü yoksa Rusçadan alıntı mı olduğunu kestirmek güçtür. Çuvaşçadaki *yam* sözcüğü bu dilde şüphesiz ki ya Rusça ya da Tatarca bir alıntıdır.

Çince kökenli *yam* sözcüğünden türeme *yamçı* sözcüğü Moğolların Gizli Tarih'inde *camuçin* (tekili *camuçi*) "postacılar, ulaklar" anlamında geçer (Doerfer, TMEN IV:119).

4. *hu-lo-çên* 胡洛眞 < **ğuo-lâk-çin* "hükümdarı silahla donatan, kuşandıran görevli, teçhizatçı başı" = T'o-pa **kurlagçin* < **kur+la-g+çin* =ET *kur* "kuşak", Ana Türkçe **kurla-* "kuşandırmak"

Shiratori bu T'o-pa ünvanını önce Türkçe *kılıç* ve Hsiung-nu **kinglak* "kılıç" sözcüğü ile birleştirmek istemiş, daha sonra bunu Moğolca *xorçi* "sadakçı" ve Türkçe **kur-* "kuşatmak korumak, tahkim etmek" eylemi ile birleştirmeye kalkmıştır. (Boodberg 1936:173). Ne var ki Türkçede böyle bir eylem yoktur. Eski Türkçede "kuşatmak" anlamındaki tek eylem *kur* "kuşak" adından türetilmiş *kurşa-* (< **kurça-*) sözcüğüdür. Boodberg bu T'o-pa sözcüğünü **ğurakçin* ya da **urakçin* olarak tasarlamış ve söz başındaki *ğ-* ya da *'-* ünsüzüne karşın bu ünvanı Hsiung-nu dilindeki *kuo-lo* * 郭洛, 廓落, 鉤絡 *k^waglak* ya da **k^wagrak* (ve belki de **kurak*) "kuşak" sözcüğü ile birleştirilmiştir (ay. y.).

Bence T'o-pa **ğuo-lak-çin* ünvanının aslı Türkçe **kurlagçı* sözcüğü olabilir. Eski Türkçe *kurşa-* eyleminin karşılığı olarak Yakutçada *kurda:-* eylemi bulunmaktadır. Bu Yakutça eylem daha eski bir **kurla-* eylemine gider. Bu Yakutça veri gösteriyor ki Ana Türkçede *kur* "kuşak" adından *+la-* eki ile türetilmiş bir **kurla-* eylemi de vardı. İşte söz konusu T'o-pa ünvanı bence bu eylemden *-g* eki ile türetilmiş **kurlag* adına *+çı* ekinin eklenmesi ile oluşmuştur.

5. *ho-la-çên* 曷剌眞 < **ġat-lât-çin* "süvari" = T'o-pa
**hatlagçin* = ET *atlıg*, *atlag* "atlı, süvari"

Boodber'in verdiği bilgiye göre Çin tarihi Nan Ç'i Şu'da (57, 3 a) Wei ordusunun 495 yılında yaptığı bir sefer anlatılırken T'o-pa lideri Hung'un maiyetinden ve bindiği iki tekerlekli büyük at arabasından söz edilerek bu arabanın "*ho-la-çên*"lerin ve yak kuyruklu bayraklar taşıyan *to-po-çên*"lerin mızrakları" ile çevrilmiş olduğu yolunda bir cümle yer almakta imiş. Boodberg burada geçen *ho-lâ-çên* sözcüğünün Eski Çince karşılığının **ġât-lât-çin* olduğundan hareketle bunun "*atla*- "ata binmek" eyleminden türemiş **atlaçin* biçiminde bir Türkçe sözcüğü yansıttığını ileri sürmüştür (1936:172-173). Ancak, *atla* bir eylemdir, +*çı* eki ise eylemlere değil, adlara eklenir. -*çin* ekinin eklendiği sözcük bu durumda **atlag* "atlı" olmak gerekir. Ayrıca, *at* sözcüğünün Halaçça biçimi *hat*'tir. ve buradaki *h*- büyük bir olasılıkla asli yani birincildir. Bu nedenle t ın bu T'o-pa sözcüğünün aslında **hatlagçin* olması gerektiğini düşünüyorum. Eski Türkçede "süvari" anlamında kullanılan sözcük *atlıg*'dir. Addan sıfat yapan +*lıg* ekinin Yakutçada +*la:x*/+*lä:x* olduğu dikkate alınırsa bu ekin Ana Türkçede +*lıg* yanında +*lag* biçiminin de bulunduğu anlaşılır. Eski Uygurcanın *n*- diyalektinde de bu ek zaten +*lag*/+*läg* biçimindedir. **hatlagçı(n)* sözcüğündeki -*çı(n)* anlam açısından fazlalık gibi görübelirse de bu biçim bundan sonra gelen *tapakçı(n)* sözcüğünün etkisi ile ortaya çıkmış bir yanlış biçim olarak açıklanabileceği gibi, **hatlagçin*'daki **hatlag* sözcüğünün **hat*+*lag* "atlı"

biçiminde bir sıfat değil de **hatla*- "atlamak, ata binmek" eyleminden -*g* ile yapılmış bir eylem adı olduğu da düşünülebilir.

6. *to-po-çên* 白眞駝 < **tâ-p'âk-çin* "piyade, yaya" = T'o-pa **ta:pakçin* = Ana Türkçe **ta:pan* (ve **ta:pak* ?) "taban, ayağın alt kısmı"

Boodberg, yukarıda sözünü ettiğimiz Nan Ç'i Şu'daki parçada geçen *to-po-çên* sözcüğünü de **tabakçin* biçiminde tasarlayarak bunun Türkçe-Moğolca *tabak* "taban, ayağın alt kısmı" sözcüğünden türeme olduğunu ileri sürmüştür (ay.y.). Bu anlamdaki sözcüğün Türk dillerindeki biçimleri *taban*, *daban*, *da:ban*, *davan* ve *taman*'dır. Bütün bu biçimler Ana Türkçe **ta:pan* sözcüğüne gider. Sözcüğün *tabak*, *tabag* biçimi ise Moğolcada bulunur. Altayistler Moğolca *tabag* sözcüğünü Türkçe *taban* < **ta:pan* ile köktaş sayıyorlar ise de bu sözcük bence, büyük bir olasılıkla, Türkçeden Moğolcaya geçmiş eski bir ödünç söz ya da alıntıdır. T'o-pa dilindeki **ta:pak* Moğolcadaki *tabag* sözcüğünün en eski biçimi olmalıdır.

7. *a-çên* 阿眞 < **a-çin* "T'o-pa sarayının mutfak kısmı" = T'o-pa **aşçin* ya da **alçin* = ET *aşçı*

Boodberg bu T'o-pa sözcüğünün Genel Türkçe aşçı sözcüğünü temsil etmiş olabileceğini söylüyor (1936:175). Bu birleştirmeyi Clauson da kabul etmiş ve sözcüğün T'o-pa dilindeki karşılığının *aşçı ya da, bu dilin bir r-l Türkçesi olduğunu dikkate alarak, *alçı olabileceğini ileri sürmüştür (1962:116).

8. *hu-lo* 鋤 鋤 "silah" = T'o-pa **kural* = Genel Türkçe *kural* "silah, alet"

Shiratori bu T'o-pa sözcüğünü Türkçe *kıl*, *kılıç* ve Hsiung-nu *king-lu* Sözcükleri ile karşılaştırmıştır (1902:016). < **king-lak*, Hsiung-nu *king-lu*, sözcüğünün Türkçe karşılığının *kılınak* olduğunu yukarıda görmüştük (no. 4). T'o-pa *hu-lo* sözcüğü bence Genel Türkçe *kural* "silah" sözcüğü ile karşılaştırılabilir. Bu Türkçe sözcüğe Türk dil ve lehçelerinde Çağataycadan bu yana rastlanmaktadır. Kırg., Kzk., Nog. *kural* "silah", Tat., Bşk. *korat* ay., Özb. *qurol* ay., Y.Uyg. *qural* ay., Trkm. *gural* ay. Bu sözcüğün Türkçe *kur-* "düzene sokmak, çalışır duruma getirmek" eyleminden türemiş olduğu açıktır: *Han çowaç kurdı* "Han hükümdar güneşliğini (güneş şemsiyesini) açtı" vb.

9. *k'ih-wan-çên* 乞萬眞 < **k'iet-mi^w* an-çîn "çevirmen" = T'o-pa **kelmerçin* = Moğol *kelemürçi* ay.

Bu eşitleme Pelliot'nundur (JA 1925,1:255). Sözcüğün türediği *kele-* "söylemek konuşmak" eylemi Moğolcadır. Ancak bu eylem Türk dilleri içinde yalnızca Çuvaşçada *kala-* biçiminde yaşamaktadır. Ayrıca, bu eylemden -çü eki ile türemiş *käläçü* "konuşma" sözcüğü "Oğuzca" olarak MK'da kayıtlıdır. 14. ve 15. yüzyıl Oğuz - Kıpçak sözcüklerinde *käläçi* biçiminde geçen bu sözcüğe Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *käläçi*, *gäläçi* biçimlerinde sıkça rastlanır. Bu sözcük bugün Karaçay-Balkarcada *keleçi* biçiminde ve "aracı, iki taraf arasında haber götürüp getiren" anlamında yaşamaktadır.

10. *muh-kuh-lü* 木骨圓 "kabak başlı, dazlak" = T'o-pa **mukur*, **mukuri* ya da **mukulig* = Mo. *muqur* "kör, küt (bıçak vb.); boynuzsuz, kuyruksuz; yuvarlak" (Halha *muxar* ay.), Mo. *muqulig* "yuvarlak"

Wei Şu'da bir T'o-pa yağmacısının lakabı olarak geçen bu sözcük aynı yerde "kabak kafalı, dazlak" diye anlamlandırılmıştır. Shiratori bu T'o-pa sözcüğünü haklı olarak "kör, küt, yuvarlak, boynuzsuz" anlamlarına gelen

Moğolca *muxur* < **muqur* sözcüğü ile karşılaştırılmıştır (1902:018). Moğolca "yuvarlak" anlamında aynı *muqu-* kökünden türemiş bir de *muqulig* sözcüğü vardır. *Gizli Tarih* 'te ayrıca "boynuzsuz anlamında *muxular* sözcüğü de geçer (Haenisch, *Wörterbuch*:111).

11. *teu-lu* (Shiratori), *tou-lu* (Boodberg) 豆盧
<**d'eu-luo* "töreye uymak, sadık olmak" = T'o-pa **törü*,
**törä* = ET *törü*, *törö* "örf adet, yasa"

Shiratori bu sözcüğün Türkçe *törü*, *törö* sözcüğü ile bir ve aynı sayılabileceğini ileri sürmüştü (1902:018), bu birleştirme Boodberg tarafından da kabul edilmiştir (1936:171). Moğolcada da bulunan bu sözcük oraya Uygurcadan geçmiştir. Eski Türkçede yuvarlak ünlü ile biten bu sözcük daha sonra Çağataycada ve Osmanlıcada *törä* biçiminde görülür. Bugünkü dillerde ise genellikle *törä*, Tatarca ve Başkurtçada ise, doğal olarak, *türä* biçimindedir. Türkçe *törü*, *törö* sözcüğü Eski Bulgar Türkçesinden Eski Macarcaya da geçmiş ve bu dilde *törvény* biçimini almıştır. Modern Çuvaşçadaki *türe*, şüphesiz ki Tatarca bir alıntıdır.

Görüldüğü gibi, buraya kadar incelediğimiz 11 sözcüğün 9'u Türkçe olarak açıklanabilmektedir. Bu 11 sözcüğün yalnızca 2 tanesi (9 ve 10 sayılı sözcükler) Moğolca kökenli olabilir. Şimdi ele alacağımız 10 Çince işaretten oluşan Hunca beytin de ancak Türkçe olarak açıklanabileceği görülecektir.

III. HUNCA BEYİT

Tsin, ya da İngilizce yazılış ile *Chin* (Çin) sülalesi tarihi *Çin-şu* 'da İ.S. 329 yılında Lo-yang'da meydana gelen bir olay nedeniyle 10 Çince işaretten oluşan Hunca bir beyit ya da cümle kaydedilmiştir. Bu Hunca beyit yirminci yüzyıl başlarından beri bilinmekte olmasına karşın bugüne değin doyurucu ve kandırıcı bir biçimde açıklanabilmiş değildir. Bu Hunca metni Türkçe olarak açıklamağa çalışan Shiratori (1902), Ramstedt (1922), Bazin (1948) ve Gabain (*Der Islam*, 29, 244-246) birbirlerinden çok farklı okuma denemelerinde bulunmuşlardır. Aynı metni söz konusu eden Doerfer, Ramstedt, Bazin ve Gabain'in birbirlerinden çok farklı okuma denemelerine dikkat çektikten sonra Hunca olduğu sanılan bu metni, bu bilginlerle eğlenircesine, Akadca (!) olarak okumuş ve açıklamıştır (TMEN, I. 96). Doerfer daha sonra, 1973'te yayımlanan "Hunların dili üzerine" başlıklı araştırmasında da aynı umutsuz ve alaycı tavrı sürdürmüş ve bu kez bu Hunca metnin Eskimo dili ile de açıklanabileceğini iddia etmiştir (CAJ, XVII, 4). Son yıllarda Hunların, Türklerin ya da Moğolların değil de Ketlerin ve Yenisey Ostyaklarının ataları olduğu görüşünü ortaya atan ve savunan Pulleyblank da sözkonusu metnin Ketçe de dahil olmak üzere bilinen hiçbir dil ile açıklanamayacağı kanısındadır (*Asia Major*, IX,264)

Hemen belirteyimki ben de Shiratori, Ramstedt, Bazin ve Gabain gibi *Çin Şu*'daki 10 işaretlik Hunca metnin Türkçe, daha doğrusu Proto-Türkçe olarak okunup açıklanabileceği kanısındayım. Bu metni okuma ve açıklama denemesinde bulunmuş olan türkologlar Çin-ce işaretlerin eski ses değerlerini her zaman gereğince dikkate almayarak birbirlerinden çok farklı okuyuşlar önermiş, sonuç olarak da Doerfer'in bir dereceye kadar haklı görülebilecek ironik eleştirisine uğramışlardır. Aşağıda, şimdiye kadar yapılan bu okuma denemelerini birer birer gözden geçirdikten sonra dördüncü yüzyılın ilk yarısından kalma bu kısa Hunca metni bir de ben ele alacak ve yeni bir okuma ve açıklama denemesine girişeceğim.

Sözkonusu Hunca beyit, Çin sülalesi tarihi *Çin Şu*'da, Budist rahip Fo-t'u-teng'in yaşam öyküsünün anlatıldığı bölümde bulunmaktadır. Rahip Fo-t'u-Teng 310 yılında Hindistan' dan Şan-si'ye gelmiş ve başkent Lo-yang'da Kuzey-Doğu Çin hükümdarı olan ve Hsiung-nu (Hun) soyundan gelen Şi Lo'nun danışmanı ve kehanetçisi olmuştur. Şi Lo ile iktidar mücadelesine girmiş olan başka bir Hun lideri Liu Yao 329 yılında başkent Lo-yang'ı kuşatınca Şi Lo hemen rakibi Liu Yao ile savaşmak ister. Fakat Şi Lo'nun emri altındaki kumandanlar Liu Yao ile o sırada savaşa girmenin Şi Lo için bir talihsizlik olacağını söyleyerek savaş fikrine karşı çıkarlar. Bunun üzerine Şi Lo, çok sevdiği ve saygı gösterdiği Budist rahip Fo-t'u-teng'den bu konuda kehanette bulunmasını ister. Rahip elindeki çanı birkez sallar ve çıkan sese göre şu kehanette bulunur: Şi Lo savaşa girerse Liu Yao yenilecek ve tut

sak edilecektir. Hun dilinde yapılan bu kehanet üzerine Şi Lo, rakibi Liu Yao ile savaşır; onu yener ve kendisini "Geç Çao sülalesi"nin (329-352) imparatoru ilan eder.

Bu olay ve rahip Fo-t'u-teng'in kehaneti *Çin Şu*'da şöyle anlatılır: "Hükümdar Şi Lo, Hsiung-nu'lara mensup Ho kabilesinden geliyordu. Başka bir Hsiung-nu lideri Liu Yao da Şi Lo'nun rakibi idi. Liu Yao, Kuangçu'nun on birinci yılında (329) ordusu ile geldi ve Lo-yang'ı kuşattı. Şi Lo, hemen Liu Yao ile savaşmak istiyordu. Fakat buyruğu altındaki kumandanların hiçbirisi bu fikri uygun bulmadı. Şi Lo, bunun üzerine çok sevdiği ve saydığı Hintli rahip Fo-t'u-teng'e danıştı. Fo-t'u-teng daire biçimindeki bir çanı salladı ve çıkan sese göre Ho dilince şu kehanette bulundu:

秀支 替戾岡 僕谷 勅禿當
siu-k'i t'i-li-kang puh-koh kū-t'u-tang

Siu-k'i Ho dilinde 'ordu', *t'i-li-kang* da 'çıkma' anlamındadır; *puh-koh* Liu Yao'nun ünvanıdır, *kū-t'u-tang* da 'tutmak, yakalamak' demektir. Bu sözcükler toplu olarak 'Ordu savaşmak için çıkacak ve Liu Yao'yu tutacak' anlamına gelir. Fo-t'u-teng'in bu kehanetinden sonra Hsü Kuang, Şi Lo'ya savaşmayı önerdi. Şi Lo, bunun üzerine Hsiang-kuo'nun yönetimini büyük oğlu Shih Hung ile rahip Teng'e bıraktı ve yaya askerlerle atlılardan oluşan

ordusunun başına geçerek Lo-yang'a gitti. Daha ilk çarpışmalarda Yao'nun ordusu tamamiyle bozguna uğradı. Yao'nun atı suya gark oldu. Shih K'an Yao'yu tut-sak etti ve Lo'ya gönderdi."

Çin-şu'daki bu Hunca beyti bulan ve bilim dünyasına tanıtan Shiratori buradaki sözcükleri tek tek şöyle yorumlamıştır:

1. *siu-k'i* 'ordu': ikinci işaret *chi* (çi) ya da *k'i* biçiminde söylenebilir. Buna göre ilk iki işaret *siu-chi* okunabileceği gibi *siu-ki* diye de okunabilir. T'u-küe (Göktürk) dilinde 'savaş' anlamında olan sözcük *söngüş* sözcüğüdür. Bence sözcük *siu-k'i* okunmalı ve *söngüş*'ün Çince fonetik yazı çevrimi olarak düşünülmelidir (s. 6).

2. *t'i-li-kang* 'çıkarmak, çıkmak'; *t'i-li-kang* eskiden *tai-lei-kang* biçiminde söylenmiş olmalıdır. Çağataycada 'dolanmak' anlamında bir *tolan-mak* ya da *tolgan-mak* eylemi vardır. Bu sözcüğün asıl parçası (gövdesi) *tolgan* olduğundan, Ho dilindeki *t'i-li-kang* Çağatayca *tolgan* 'ın Çince yazı çevrimi olmalıdır (s. 7) .

3. *puh-koh* 'taht, hükümdar tahtı': Buradaki *puh* işareti Niu tonu iledir ve önceleri *bok* ya da *bot* biçimin- de söylenmiş olmalıdır ki bu da T'u-küe dilinde 'taht' anlamındaki *böd*' ün Çince fonetik yazıçevrimidir (Thom-sen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 122; Radloff, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*, s. 141). ikinci işaret *koh*, belirli nesne eki *-ig'* in fonetik yazıçevrimidir (Radloff, s. 404). Buna göre *puh-koh* Eski Türkçe *bödig*'i temsil eder.

4. *kü-t'u-tang* 'tutmak, yakalamak': *t'u-tang* işaretleri Türkçe *tuta-* eyleminin fonetik yazıçevrimidir. ilk işaret olan *kü* ise, Kül Tiğin yazıtında geçen *kop* sözcü-ğünün kısaltılmış biçiminin yazıçevrimidir; burada 'tamamiyle' anlamına modal bir sözcük olarak *tut-* eyleminin anlamını pekiştirmek için kullanılmış olmalıdır (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 19)

Shiratori'nin sözkonusu Hunca beyti Türkçe olarak yorumlayan bu açıklamaları, *t'u-tang* = *tut-* eşitlemesi dışında, tamamiyle yanlıştır.

Shiratori'den yirmi yıl sonra Hunca beyti okuma de-nemesine girişen Ramstedt buradaki sözcükleri şöyle yo-rumlamıştır:

1. *siu-k'i* = **sūkā* (*sü* 'savaş ordusu, savaş' söz-cüğünün verme durumu);

2. *t'i-li-kang* = **talıqıng* ya da **talıqang* (Eski Türkçede /ş/li *taşıqıng* 'çıkın!' sözcüğünün daha eski /l/ li biçimi);

3. *puh-koh* = *bügü* 'bilge' (Eski Türkçede hükümdar ünvanı olarak kullanılır; Moğolcası 'şaman' anlamındaki *böge* ya da *ügä* (Eski Türkçede bir ünvan);

4. *kü-* büyük bir olasılıkla = *-g* (Eski Türkçe belirli nesne eki, Moğolcası *-yi*);

5. *t'u-tang*: Eski Türkçe *tut-* eyleminin buyurma biçimi (*JSFOu*, 38: 31).

Bu açıklamalardan sonra Ramstedt beyti şöyle okumuş ve yorumlamıştır:

sūkā taliqing (ya da *taliqang*) 'zieh aus Krieg (und)

bügüg (ya da *ügäg*) *tutang* fange den Bögü!"

Ramstedt'in burada ikinci sözcüğü Eski Türkçe *taşıq-* 'çıkmaq' eyleminin /l/ biçimi **taliq-* olarak yorumlaması ilginçtir. Ona göre bir Hsiung-nu (Hun) diyalekti olan Hoh dili Eski Türkçeye oldukça yakındır; fakat bu bir /ş/ dili değil, bir /l/ dilidir. Ramsedt bu yazısında Hunca beyitteki **taliq-* biçimi ile Eski Türkçe *taşıq-* arasındaki zaman farkının, öngördüğü **l* > *ş* değişimi için yeterli olduğunu da belirtmiştir.

Ramstedt'ten sonra Hunca beyti okuma ve yorumlama denemesine girişen Bazin önce buradaki 10 Çince işaretin Karlgren'in sözlüğüne göre Eski Çince ses değerlerini vermiştir. Bu 10 işaretin ses değerleri sırasıyla şöyledir:

siōg tieg t'iei lied käng b'uok kuk g'iu t'uk -tāng

Bazin'e göre ilk işaret Eski Türkçe *sū-g'ün*, yani ET *sū* 'ordu' sözcüğünün belirli nesne durumunun yazıçevrimidir (s. 211). İkinci ve üçüncü işaretler Eski Türkçe *täg* - 'hücum etmek' eyleminden -*ti* eki ile türemiş 'hücum' anlamında bir addır (s. 215). Dördüncü ve beşinci işaretler ise Eski Türkçe *ıd-* 'göndermek, sevk etmek' eyleminin -*qang* ekli emir ya da buyurma biçimidir (s. 215). Altıncı, yedinci ve sekizinci işaretler 'başbuğ' anlamındaki *boqug* sözcüğünün -*ıg* ekli belirli nesne durumu, yani *boqugıg*'dır (s. 211-214). Son iki işaret de *tu-* eyleminin -*qang* ekli emir ya da buyurma biçimi olan *tut-*

qang'ın metateze uğramış biçimidir: *t'uk-tang* < **tutqang* (s. 213). Bu açıklamalardan sonra Bazin Hunca beytin aslını şöyle tasarlamıştır:

süg tägti ıdqang 'envoyez l'armée à l'attaque,

boqugıg tutqang capturez le commandant!' (s.215)

Bazin'in bu okuyuşlarına ve yorumlarına katılma olanağı, ne yazık ki, yoktur. Nitekim Gabain daha 1950'de yayımlanan tanıtma yazısında Bazin'i şöyle eleştirmiştir:

1. Bazin beşinci işaret olan -*käng* biçimini Eski Türkçe çoğul 1. kişi buyurma eki -*ing* ve -*ang*'ın daha arkaik *q1* biçimi sayıyor. Ona göre bu *q* sesi, ET verme durumu eki -*qa* 'daki /q/ sesinin düşmesi gibi (*yaşım-qa* // *yaşım-a*) düşmüş ve Eski Türkçe -*ing/-ang* biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu görüş kabul edilmez; çünkü Eski Türkçedeki -*a/-e* verme durumu eki *q/k* seslerinin düşmesi ile -*qa/-kä*'den gelişmiş yeni bir ek olmayıp, Moğolcada da bulunan daha eski başka bir ektir (*Der Islam*, 29, s. 245).

2. Bazin ikinci ve üçüncü işaretleri Eski Türkçe *täg* - 'hücum etmek' eyleminden -*ti* eki ile türemiş bir ad sayıyor. Ancak bu -*ti* eki, Bazin'in sandığı gibi eski bir ek olmayıp yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Ayrıca ikinci ve beşinci işaretlerin bir sözcük oluşturduğu yolundaki açıklamasını da hiçe saymak olur.

3. Bazin'in *boqugıg tutqang* biçimindeki okuyuşu burada iki metatetik biçim bulunduğu varsayımına dayan

maktadır: -g'iu = -ig ve t'uk-tang = tutqang. Bu yorumla, ayrıca, Çinli mütercimin son üç işaretin bir sözcük oluşturduğu yolundaki açıklaması da hiç dikkate alınmamış olmaktadır.

Gabain'in bu eleştirilerine katılmamak elde değildir. Bunlara ek olarak, *süg tägti id-* gibi bir ibarenin Türk dilinin sözdizimi kurallarına aykırı olduğu da söylenmelidir. Böyle bir ibarede dolaylı tümleç durumunda olan *tägti* sözcüğünün yalın durumda değil, verme durumunda olması gerekirdi.

Bazin'in okuyuş ve yorumlarını böylece eleştiren Gabain bu yazısında Hunca beyitteki sözcükleri şöyle açıklamıştır.

1. İlk iki işaret, yani *siôg tég*, ordu' anlamındaki Eski Türkçe *çärig* sözcüğünün /s/li biçimi olan **särig'dir* (s. 245).

2. Üçüncü, dördüncü ve beşinci işaretler **tılıtkang* okunabilir; buradaki *tilit-* ET *taşı-t-* eyleminin /a/ ünlüsü /i/ ya daralmış /i/ li biçimidir. Buna göre , bu Hunca beytin dili, Ramstedt'in de işaret etmiş olduğu gibi, bir l- ve r- ya da LIR dilidir (s.245).

3. Altıncı ve yedinci işaretler **bugug* okunabilir. **bugug* sözcüğü ET 'geyik' anlamındaki *bugu* sözcüğünün belirli nesne durumudur. **bugu* sözcüğü Eski Türkçede, *arslan* sözcüğü gibi, ünvan olarak kullanılmış olmalıdır (krş. TT II A, s. 413).

4. 'Tutmak, yakalamak' anlamındaki son üç işaret **kötür-käng* 'du wirst entführen' olarak okunup yorumlana-

bilir. Ancak, bu takdirde Çince işaretlerin **kötürkäng* yerine **kötükräng* gibi metatetik bir biçimi yansıttığını kabul etmek gerekecektir.

Gabain, bu açıklamalardan sonra söz konusu Hunca beytin aslını şöyle, tasarlamış ve yorumlamıştır:

särig tilitqang "Du wirst das Heer herausführen,

bugug kötürkäng du wirst den 'Hirsch' entführen" (s.246)

Hemen belirtelim ki Gabain'in Hunca beytin ilk iki işaretini **särig* biçiminde okuması ve bunu ET *çärig* 'ordu' ile bir ve aynı sayması kabul edilemez; çünkü ET *çärig* sözcüğü daha eski bir **särig* biçiminden gelişmiş olamaz.

Gabain 'in *t'iei-ied* işaretlerinde // li **tilit-* biçimini görmesi ilginçtir. Hunca beytin dili, Ramstedt'in de kabul etmiş olduğu gibi, gerçekten /ş/ yerine // bulunduran l- ya da LIR dili olabilir. Bu durumda genel Türkçe *taşı-t-* eyleminin bu dildeki karşılığı **talı-t-* biçiminde olmak gerekirdi. Ancak, Gabain'in de belirttiği gibi, burada ilk hecedeki /a/ ünlüsünün daralıp /i/ ya değişmiş olduğunu da düşünebiliriz. Bütün bunlara karşın birinci cümlede yine de gramer bakımından bir eksiklik vardır o da **särig* sözcüğünün burada yalın durumda olmasıdır; oysa, **talı-* eylemi geçişli olacağına göre bu sözcük yalın durumda değil, yükleme durumunda olmalıydı.

Üçüncü sözcük olan *b'uok-kuk'ta* Gabain'in *bugu* ünvanının yükleme durumunu görmesi de inandırıcı ve kandırıcı bir yorumdur. 'Geyik' anlamındaki *bugu* sözcüğü Eski Türkçede, Gabain'in de belirttiği gibi, ünvan ya da özel ad olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bu sözcüğün Uygurca metinlerde *bugug* (doğrusu *buguq* "küçük geyik" olmalı) biçiminde bir türevi de vardır: *tāngrikān uygur bugug* (düzelt: *buguq*) *xan* (A. von Le Coq, *Thomsenfestschrift*, s. 147).

Gabain'in 'tutmak, yakalamak' anlamındaki son üç işareti, yani *g'iu-t'uk-tāng* işaretlerini, **kötürkāng* sözcüğünün *metatetik* bir biçimi sayması, kendisinin de kabul ettiği gibi, son derece şüpheli bir okuma ve yorumdur. ET *kötür-* eyleminin anlamı 'tutmak, yakalamak' değil, 'kaldırmak, yükseltmek'tir. Bu eylemin Türkiye Türkçesindeki 'alıp gitmek, taşımak' anlamı da oldukça yenidir; bu anlam en eski olarak ancak Orta Türkçe metinlerinde saptanmıştır.

Gabain'den sonra bu hunca beyit üzerinde duran Alman türkologu Benzing olmuştur (*Fundamenta* I, s. 686-687). Ancak, Benzing yeni bir okuma denemesine girişmemiş, Ramsedt, Bazin ve Gabain'in okuma ve yorumlarını vermekle yetinmiştir. Bununla birlikte, Benzing Hunca beyitteki iki sözcüğün, *t'uk-tang* eylemi ile *siôg* adının oldukça kesin bir şekilde teşhis edilebileceğini belirtmekten de kendini alamamıştır. Benzing'e göre *t'uk-tang* işaretleri ile yazılmak istenen eylem açık olarak **tuqta-* 'festhalten' eylemidir ki bu Moğolca *toqta-* 'anhalten' ve Eski Türkçe *tut-* 'halten' eylemleri ile bir ve aynıdır

(ona göre bu Moğolca ve Türkçe eylemler arasındaki ses ilişkisi Mo. *aqta* 'kısarak' ile Türkçe *at* arasındaki ses ilişkisi gibidir). Hunca beytin ilk işareti olan *siôg* da ET *sū* 'ordu' sözcüğü olabilir; ancak, bunun Türkçe mi, Moğolca mı yoksa Tunguzca mı olduğu beyitteki öbür sözcüklerin ileride yapılacak daha başarılı bir yorumundan sonra anlaşılabilir.

Benzing'in *t'uk-tang* işaretlerini **tuqta-* biçiminde okuması ve bunu Moğolca *toqta-* (daha doğrusu *togta-*) ve Türkçe *tut-* eylemleri ile birleştirmesi ilginçtir. Ancak, Clauson onun bu etimolojisini haklı olarak eleştirmiştir (*Asia Major*, VIII. s.197, not 2). Clauson'a göre Mo. *toqta-* eyleminin anlamı 'tutmak' değil, fakat 'durmak, hareketsiz kalmak, sabit kalmak; karar vermek'tir. Ayrıca, Benzing'in Mo. *aqta* = Türkçe *at* eşitlemesi de, Clauson'a göre, doğru olamaz; çünkü Mo. *aqta* 13. yüzyılda Farsçadan yapılmış bir ödünçlemedir: F. *axta* > Mo. *aqta*.

Ramstedt, Bazin ve Gabain'in sözkonusu Hunca metni çok farklı olarak okuyup yorumlamaları, Doerfer'i, haklı olarak, bu konuda ironik bir tavır almağa sevk etmiş ve Doerfer, daha önce de belirtmiş olduğum gibi bu Hunca beyti Akadca olarak açıklamak gibi saçma ve şaşırtıcı bir okuma ve açıklama denemesine girişmiştir (TMEN, I, s. 96).

Hunca beyit üzerinde en son duran, bildiğime göre, Pulleyblank olmuştur (*Asia Major*, IX, s. 264). Pulleyblank, Ramstedt, Bazin ve Gabain tarafından yapılan okuma ve yorumlama denemelerinin hiçbirisinin başarılı olmadığını, bunun nedeninin de bu bilginlerin Hunca beyitteki Çince işaretlerin ses değerlerini az ya da çok ihlal etmeleri olduğunu ileri sürmüştür. Hunların dilinin Ketçe

olduğu tezini ileri süren ve savunan Pulley-blank bu yazısında sözkonusu Hunca metindeki işaretlerin Orta ve Eski Çince yeni bir yazıçevrimini de vermiştir. Pulley-blank'ın yazı-çevrimi Karlgren'in sözlüğüne göre yapılmış yazıçe-VRiminden oldukça farklıdır. Pulleyblank beyit üzerine herhangi bir yorum yapmamış, yalnızca metindeki iki sözcüğün sonunda görülen *-ng* ekinin Yenisey dilinde, özellikle Kotçada, sıkça rastlanan bir eylem eki olduğuna işaret etmekle yetinmiştir.

İşte, Çin kaynaklarındaki Hunca ya da Proto-Türkçe beyit üzerine bugüne kadar yapılmış olan okuma ve yorumlama denemeleri ile değinmeler bunlardır. Hemen belirtmek isterim ki ben de sözkonusu Hunca metnin Shiratori, Ramstedt, Bazin ve Gabain gibi Türkçe, daha doğrusu Proto-Türkçe olarak okunup yorumlanabileceği kanısındayım. Ancak, görüleceği gibi, benim okuma ve yorumlamalarım özellikle Bazin ve Gabain'inkinden oldukça farklı, Ramstedt'inkine ise bir ölçüde yakın olacaktır. Önce Hunca metindeki Çince işaretlerin Karlgren ve Pulleyblank'ın tasarımlarına göre tek tek ses değerlerini saptayacak, daha sonra da metnin bütün olarak bir yazıçevrimi ve Türkçe çevirisini vereceğim.

1. 秀支 P *sūx-kēh* = **sū:kā* 'savaşa': Hunca metnin Çince çevirisinde 'ordu' anlamında olduğu bildirilen bu iki işaretten birincisinin Eski Çincedeki ses değerini Karlgren **siôg*, Pulleyblank da **sūx* olarak tasarlamıştır. Bu sözcük, bence, Ramstedt, Bazin ve Benzing'in doğru olarak tahmin ettikleri gibi, 'ordu' anlamındaki Eski Türkçe *sū*: sözcüğünden başka bir şey değildir. Özellikle Pulleyblank'ın **sūx* biçimindeki tasarımı ET *sū*, daha doğrusu

uzun ünlülü *sū*: (krş. *DTS*, s. 516) biçimine daha çok yakındır.

'Ordu' anlamındaki sözcüğün ikinci işaretine gelince, Karlgren'e göre bu işaretin Eski Çincedeki ses değeri *tjæg*, Pulleyblank'a göre ise *kēh*'tir. Görüldüğü gibi iki okuyuş arasında büyük fark vardır. Ben bu iki tasarım arasındaki büyük farkı değerlendirebilecek ve bunlardan hangisinin gerçeği yansıttığını söyleyecek bir durumda değilim. Ancak, bugüne kadarki okuma denemelerinin genellikle Karlgren'in tasarımına göre yapılmış olduğunu burada, yeri gelmişken, hatırlatmak isterim. Ramstedt, Pulleyblank'tan çok önce bu işaretin Eski Türkçe verme durumu eki *-kā*'yi yansıtmış olduğunu düşünerek ilk iki işareti *sū-kā* 'savaşa' okumuştur. Şimdi Pulleyblank bu işaretin ses değerini *kēh* olduğunu ileri sürmekle Ramstedt'in yıllarca önce önermiş olduğu okuma ve yorumlamayı doğrulamış olmaktadır. Eski Türkçe *sū*: sözcüğünün yalnızca 'ordu' anlamına olmayıp 'savaşa giden ordu' ya da 'savaş' anlamında kullanıldığını gösteren başka örnekler de vardır. Bunlardan biri *Irak Bitig* 'deki şu cümlede geçer: *q(a)n sūkā b(a)rmiş y(a)gıg s(a)nçmış* 'Han savaşa gitmiş, düşmanı mızraklamış, bozguna uğratmış' (*Irak Bitig*: XXXIV).

2. 替戾岡 K *t'iei-lied-kang* = **tılıqang* 'çıkın!': ÇıkmaK' anlamındaki bu üç işaret Karlgren'in sözlüğüne göre *t'iei-lied-kang* değerindedir. Bence Ramstedt bu üç işaretin Hunca ya da Proto-Türkçe **talıqang* 'çıkın!' sözcüğünün Çince yazıçevrimi olduğunu söylemekle en doğru tahmini yapmıştır. İlk işaretin **ta* hecesini değil de, Gabain'in tasarladığı gibi, **tı* hecesini yansıttığı da düşünülebilir.

Eski Türkçe *taşıq-* 'çıkmaq' eylemi de /a/ ünlüsünün daralması ile önce *tışıq-* biçimini almış (İbn-i Mühenna), daha sonra da tek heceli **tışıq-/çışıq-* biçimine değişmiştir.

Ligeti, Ramstedt'in bu sözcüğü **talıqang* olarak açıklamasını eleştirmiş ve Eski Türkçe (Orhon Türkçesi) *taşıq-* biçiminin ancak Gök Türk devletinin kuruluş yılı olan 552'ye kadar gidebileceğini Hunca beyitteki **talıq-* biçiminin ise 329 yılına ait olduğunu belirterek 329 yılı ile 552 yılı arasındaki sürenin Ramstedt'in tasarladığı /l/ > /ş/ değişimi için yeterince uzun olmadığını, sonuç olarak da Ramstedt'in görüşünün kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür (*Acta Linguistica*, XI, s. 23-24).

Ligeti'nin bu itirazına şöyle yanıt verilebilir: Bir kez **l/ > /ş/* değişmesi bütün lehçelerde meydana gelmiş değildir. Bu değişme yalnızca Ana Türkçede olmuş, batıda konuşulan Kuban, Tuna ve Volga Bulgarları ile bugünkü Çuvaşçanın atası olan Bulgarcada **l/ > /ş/* sesi /l/ ye değişmiş ve **l/ > /ş/* ile bir ve aynı olmuştur. Bu nedenle, Doğu Hunca adı da verilen Ana Türkçenin konuşulduğu doğu bölgelerinde de **l/ > /ş/* ses değişmesine uğramamış Ana Bulgarca türünde *l-* ve *r-* lehçeleri var olmuş olabilir. Kuzey Çin'de devlet kuran T'o-pa ya da Tabgaçların dili de büyük bir olasılıkla bir *l-* ve *r-* lehçesi idi (bk. Clauson, "Türk Mongol, Tungus", *Asia Major*, VIII, s. 116). Bu durumda sözkonusu Hunca beytin dilinin de, T'o-paların dili gibi, bir *l-* ve *r-* dili ya da lehçesi olması mümkündür.

3. 僕谷 K *b'uok-kuk*, P *buk-kok* = **buguk*
'Buguk': Çin-şu'da 'Liu Yao'nun barbar dilindeki ünvanı'

olarak açıklanan bu iki işaretin eski ses değeri Karlgren'e göre *b'uok-kuk*, Pulleyblank'a göre de *buk-kok/(g)dok*'tur (*Asia Major*, IX, s. 264) Ramstedt bunu belirli nesne (accusative) eki almış *bügü* ünvanı saymıştı (yuk.bk bk.). Bazın bu iki (yuk. bk.). Bazın bu iki işareti **boquğ* okumuş ve bunu Osmanlıca *boğ// boğ* 'lider, kumandan' sözcüğünün iki heceli eski biçimi olarak açıklamıştır (*Oriens*, 1, s. 211-212). Gabain ise bu iki işareti *bugug*, yani ET *bugu* 'geyik' sözcüğünün belirli nesne durumu olan *bugu-g* biçiminde okumuştur.

Ben biraz daha farklı bir açıklama getirmek istiyorum. Bu açıklamadan önce iki işaretle yazılan ünvanın bu rada yalın durumda, yani belirli nesne eki almış olmaksızın bulunduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bu ünvanın aldığı ek, Ramstedt ile Bazın'ın de düşünmüş oldukları gibi, Çin-şu'da 'tutmak, yakalamak' anlamında olduğu belirtilen son üç işaretin birincisine, yani **g'iu* ya da **giou* (Pulleyblank: **gōh*) işaretindedir. Bu durumda, *b'uok-kuk* ya da *buk-kok* diye okunan işaretin Hunca **buguk* gibi bir ünvanı yansıttığı sonucuna varmak gerekir. Bu sözcüğün aslı, Gabain'in düşündüğü gibi, 'geyik' anlamındaki ET *bugu* sözcüğü olabilir. Bu durumda, sözcük sonundaki /k/ ünsüzü ET küçültme eklerinden -k olmalıdır. Bu sözcük bence Uygurca metinlerde geçer. A. von Le Coq'un vaktiyle yayımlamış olduğu Uygurca bir metinde *tāngrikān uygur bugug xan* ibaresinde geçen ve *bugug* okunan sözcük büyük bir olasılıkla tasarladığımız *buguk* sözcüğüdür.

Hunca beyitteki ünvan için başka bir etimoloji de düşünülebilir. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca-da (XV. yüzyıllarda 'kumandan, başkumandan, lider' anlamında olan bir *buğ* sözcüğü vardır. Bu sözcük EAT'nde ve Osmanlıcada daima *baş* sözcüğü ile birlikte kullanılırdı: *halka baş buğ olmak, baş buğ olan ulu kimse, bir kavme baş buğ olmak, sen anlaruñ baş-ı buğ-ı olup...* vb. gibi. (Modern Türkçe *başbuğ* sözcüğü bu ikilemeden gelişmiştir). Bazın bu sözcüğün büzülme ile daha eski bir **boquğ* ya da *boğuş* ünvanından gelmiş olabileceğini düşünmüştür. (yuk. bk.). Ancak, böyle iki heceli bir sözcüğün daha Eski Anadolu Türkçesinde (XV. yüzyılda) büzülme ile tek heceli **boğ* biçimine değişmesi düşünülemez. Bence bunun tam tersi doğru olabilir. Başka bir deyişle, Hunca beyitteki **buguk*/**boguk* ünvanının daha eski bir **bug* ya da **bog* sözcüğünden küçültme eki *-uk* ile türemiş olabileceğini düşünebiliriz.

Hunca beyitte Liu Yao için **bug* ünvanının değil de bunun küçültme eki almış biçiminin kullanılmış olması da kolayca açıklanabilir sanırım. Başkent Lo-yang'ı kuşatan Hun lideri Liu Yao, Şi Lo'nun rakibi idi. Şi Lo'nun, liderlik iddiasında olan ve ona karşı iktidar mücadelesine giren Liu Yao'yu küçümseyerek onu **bug* 'lider' ünvanı ile değil de **buguk* 'lidercik' ünvanı ile anmış olması doğal ve akla yakındır. Sonuç olarak, bu ikinci etimolojinin, **bugu-k* 'küçük geyik' biçimindeki ilk etimolojiden daha inandırıcı ve kandırıcı olduğunu söyleyebiliriz.

4. 𪛗𪛘𪛙 K *g'iu-t'uk-kāng*, P *gōh-thok-tang* = **gi tuktang*

Çin-şu'da 'tutmak, yakalamak' anlamında olduğu belirtilen bu üç işaretten birincisinin bu sözcüğe ait değil de bundan önceki ünvana ait belirli nesne eki olması gerektiğini daha Ramstedt düşünmüştü (JSFOu, 38,s. 31). Bazın de Ramstedt'in bu görüşünü kabul etmiştir (yuk. bk.). Ne var ki gerek Ramstedt gerekse Bazın buradaki belirli nesne ekini Eski Türkçede olduğu gibi, yani *-g/-g* olarak tasarlamışlardır. Bence, ilk işaret yalnızca *-g* sesini değil, fakat onu izleyen kısa ve zayıf ünlü ile birlikte, **gi* biçiminde bir heceyi yansıtmaktadır.

Altayistlere göre Eski Türkçedeki belirli nesne eki (ünlülerden sonra *-ğ/-g*, ünsüzlerden sonra *-ig/ig*) ile Moğolca belirli nesne eki *-yi* (<**-gi/-gi*) ile bir ve aynıdır (Ramstedt, II, s. 29-30; Poppe, *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki 1955, s. 191). Buna göre, bu ET ve Mo. ekler kurallı olarak daha eski bir **-gi/-gi* biçimine gider. Altay dilleri teorisine göre, Ana Altay dilindeki sözcük ve ek sonlarındaki kısa ve zayıf ünlüler Ana Türkçede düşmüştür: Mo. *bora* 'boz' = Trk. *boz* < **bor'a*, Mo. *köke* 'mavi' < **kö:ke* = Trk. *kök*, vb. gibi. İşte, Ana Altayca belirli nesne eki **-gi/-gi* nin kısa ve zayıf ünlüsü de bu kurala uygun olarak daha sonra Ana Türkçede düşmüştür.

Ancak bu ünlünün İ.S. 4. yüzyıl başlarında Hunca-da, hiç değilse bu metnin dili olan Ho lehçesinde, henüz düşmemiş olduğunu düşünebiliriz. Buna göre, belirli nesne ekini yansıtan ilk işaret, bundan önceki **buguk* ünvanı ile birlikte **buguk-gi*, hatta **bugug-gū* biçiminde okunabilir ve "Buguk'u" olarak yorumlanabilir.

Hunca beytin son iki işareti, yani **t'uk-tang* ya da Pulleyblank'ın okuyuşu ile **thok-tang*, orijinal bir **tuktang* ya da daha basit olarak **tutang* 'tutun!' buyurma biçimini yansıtır olabilir. Bu iki işareti Ramstedt daha 1922'de **tutang* olarak okumuştur.

Gerçekten, bu sözcüğü ne Bazin gibi orijinal bir **tutqang*'ın metatetik biçimi saymağa ne de Benzing gibi **toktang* okuyup bunu Moğolca *togta-* eylemi ile birleştirmeye gerek vardır. Eski ve yeni hiçbir Türk dilinde *-qang* biçiminde bir buyurma eki yoktur. İkinci kişi buyurma eki Türkçede yalnızca *-ng*'dir. Moğolca *togta-* eyleminin anlamı da 'tutmak, yakalamak'değil, Clauson'un da haklı olarak belirttiği gibi, 'durmak'tır. Bu durumda, son iki Çince işaretin altında yatan Hunca biçim, büyük bir olasılıkla, ya **tuktang* (<**tukta-ng*) ya da daha basit olarak **tutang* (<**tuta-ng*) sözcüğüdür. Türkçe *tut-* eylemi, hiç şüphe yok ki, daha eski bir **tuta-* biçimine gider. Bu eylemin iştaklık ya da ortaklık çatısından türemiş olan ET *tutaşı* 'sürekli, sürekli olarak' (**tuta-ş-ı*) belirteci ve bu eylemden *-m* ve *-mak* ekleri ile türetilmiş *tutam* (<**tuta-m*) ve *tutamak* (<**tuta-mak*) adları bu görüşümüzün en güçlü kanıtlarıdır.

Türkçe iki heceli **tuta-* eylemi daha eski bir **tukta-* ya da **tukta-* biçiminden gelişmiş de olabilir. Türk dilinin en eski döneminde bir **kt-> -t-* ses değişmesi vardır. *-kt-* ünsüz çifti Ana Türkçede *-t-* olmuştur ama Tuvacada ve onun Tofalar diyalektinde yiten /k/ ünsüzü gırtlak patlayıcısı olarak bir iz bırakmıştır: Ana Altayca **akta* 'iğdiş at' (=Mo. *agta* ay.) > **akt* > ET at (krş. Tuvaca *a't* ay. <**akt*), Ana Altayca **bakta-* 'içine girmek, sığmak, batmak' (=Mo. *bagta-* ay.) > **bakt->* ET *bat-* ay. (krş. Tofa diyalekti

ba't- ay. <**bakt-*) vb. gibi (bk. T. Tekin. 'Ön Türkçede Ünsüz Yitimi', TDAY 1977, s. 36-37). ET *tut-*// *tuta-* eyleminin en eski biçimi de **tugta-* ya da **tukta-* olabilir (krş. Tofalar diyalekti *tu't-* 'tutmak' < **tukt-*).

Bütün bu açıklamalardan sonra Çin-şu'daki Hunca beyti Pulleyblank'ın yazı çevrimlerine göre şöyle okuyup yorumlayabiliriz:

sūx-kēh the-let-kang buk-kok gōh- thok- tang

sū:kā tılıkang bugukgī tuktang

'Savaşa çıkın, Buguk'u tutun!'

İlk iki işareti, Karlgren'in değerlendirmelerine göre, **sū:g-ti:* biçiminde de okuyabiliriz. Bu, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, orijinal bir **sū:-g it-i* 'orduyu düzene sokup' ibaresinin ulama ve /i/ düşmesi ile oluşmuş kısa biçimi olabilir. Bu durumda söz konusu Hunca beyti şöyle okuyabilir ve yorumlayabiliriz.

sū:g (i)ti tılıkang, bugukgī tuktang!

'Orduyu düzenleyip çıkın, Buguk'u tutun!'

Yazımıza son vermeden önce, sözkonusu Hunca beyitteki arkaik dil özelliklerinin (ET *taşık-* yerine **tılık-*, çoğul 2. kişi buyurma eki **-ang*, belirli nesne eki **-gī*, *tut-* ya da *tuta-* yerine **tukta-*) Proto-Türkçe ya da Ana Türkçe hakkındaki tasarımlarımıza aykırı düşmediğini bir kez daha vurgulamak isterim. ET *taşık-* eyleminin Ana Çuvaşça ya

da Ana Bulgarca biçimini **talık-* olarak tasarlamak zorundayız, çünkü Çuvaşça *tuh-* 'çıkma' eylemini ancak böyle açıklayabiliriz: **talk-* > **tax-* < *tuh-*. Sözcüğün Hunca beyitteki **tılık-* biçimi ilk hecedeki /a/ ünlüsünün zayıflayarak daralması ile meydana gelmiştir (krş. ET *taşık-* > İbn Müh. *tışık-*).'

Bu okuyuş ve yorumumuza karşı çıkılarak denilebilir ki 'Ana Türkçe ya da Doğu Hunca, Ana Çuvaşça ya da Ana Bulgarcadan farklı olarak, bir z- ve ş- dili ya da lehçesi idi. Başka bir deyişle, İlk Türkçe (Pre-Turkic) /r/ ve /l/ sesleri Ana Türkçede artık /z/ ve /ş/ ye değişmiş bulunuyordu. Oysa 4. yüzyıldan kalma Hunca (Doğu Hunca) beyitteki **tılık-* eyleminde /ş/ değil fakat /l/ vardır'.

Bu itiraza iki türlü yanıt verilebilir:

1. Bu ses değişmesinin ne zaman meydana gelmiş olduğunu ya da Ana Türkçenin başlangıç tarihini kesin olarak bilmiyoruz. Bir z- ve ş- dili olan 8. yüzyıl Orhon Türkçesinin başlangıcı, Ligeti'nin belirtmiş olduğu gibi, Türklerin Çin kaynaklarında ilk kez kendi adları ile anıldığı ve ilk Türk devletinin kurulduğu 552 yılına kadar gider. Bu tarihten önce bir z- ve ş- Türkçesinin var olduğu kesin olarak ileri sürülemez. Başka bir deyişle, /r/ > /ş/ ses değişmesi Hunca beytin kaydedildiği 4. yüzyıl başlarında henüz meydana gelmemiş olabilir. Ayrıca, 329 yılı ile 552 yılı arasında iki yüz yılı aşkın bir süre vardır ve bu iki yüz küsur yıllık süre sözkonusu ses değişmesinin gerçekleşmesi için yeterince uzundur.

2. /r/ > /ş/ ses değişmesinin 4. yüzyıldan önce, örneğin Milat sıralarında gerçekleştiği düşünülüyorsa, 4. yüzyıl başlarında Doğu Huncanın konuşulduğu bölgelerde, özellikle kuzey Çin'de, z- ve ş- lehçeleri yanında Ana Çuvaşça ya da Ana Bulgarca tipinde r- ve l- lehçeleri de var olmuş olabilir. İşte söz konusu beytin dili (Ho dili), büyük bir olasılıkla, böyle bir Hun lehçesidir.

Bazin, Louis, "Un texte proto-turc du IVe siècle: Le distique Hiong-nou du 'Tsin-chou'", *Oriens*, 1 (1948), s. 208-219

Benzing, Johannes, "Das Hunnische, Donau-bolgarische und Wolgabölgarische", *Fundamenta I* (1959), s. 685-695.

Boodberg, Peter A., "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1 (1936), s. 167-185.

Clauson, Gerard, "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Major*, VIII (1962), s. 105-123.

Doerfer, Gerhard *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I (1963), IV (1975)

Doerfer, Gerhard, "Zur Sprache der Hunnen", *Central Asiatic Journal*, XVII (1973), s. 1-50 (Hunca beyit üzerine düşünceleri: s. 4).

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, I (1948), s. 180.

Franke, O., "Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutsahri bei Turfan", *Abhandl. d. königl. Preuss. Akad. des Wiss.* 1907, s. 37.

Gabain, A. von, "Besprechungen", *Der Islam*, 29 (1950) s. 244-246.

Hirth, Fr., "Hunnenforschungen", *Keleti Szemle*, 2, s. 81-91.

Hirth, Fr., *The Ancient History of China*, New York 1911.

Ligeti, L. "A propos des éléments 'altaïques' de la langue hongroise", *Acta Linguistica*, XI (1960), s. 23.

Müller, F. W. K., 'Uigurische Glossen', *Ostasiatische Zeitschrift, Festschrift für Hirth*, s. 310 ve devamı.

Pritsak, Omeljan. "Xun, der Volksname der Hsiung-nu", *Central Asiatic Journal*, 5 (1959). s. 27-34.

Pulleyblank, E. G., "The Consonantal System of Old Chinese: Part II; Appendix: The Hsiung-nu Language", *Asia Major*, IX (1963), s. 239-265 (Hunca beyit üzerine: 264-265).

Ramstedt, G. J., "Zur frage nach der stellung des tschuwassischen", *JSFOu*, 38:1 (1922).

Shafer, Robert, "The Earliest Huns", *Ural-altaische Jahrbücher*, 38 (1966), s. 5-8

Shiratori, K., "Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme", *Izvestiya imperatorskoy akademii nauk*, XVII. No. 2 (1902), s. 1-33

Tekin, Talat, "Çin ideogramları ile Türkçe", *Tarih ve Toplum*, Sayı 11 (Kasım 1984), s. 293-296.